

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Оксана АНТОНОВА

Анотація

Висвітлено питання економічних основ процесу зміни політичного режиму, що розглядається в контексті різних теоретико-методологічних підходів до вивчення демократизації. Значну увагу приділено аналізу впливу економічного фактору на різних стадіях транзиту. Сформульовано проблему впливу економічних криз на процес становлення та збереження нових режимів.

Демократизаційні процеси традиційно досліджувались в рамках двох підходів – структурного та стратегічного, проте, обидва підходи створювали диспропорцію між факторами, які пояснювали причини та наслідки транзиту. Структурний підхід призводив до соціально-економічного детермінізму, проте так і не зміг пояснити окремі випадки функціонування недемократичних режимів при високому економічному розвитку країни. Можливості стратегічного підходу набагато ширші, але він приділяє недостатню увагу економічним передумовам політичних процесів і, таким чином, часто хибує на відірваність від історичного контексту. Тому сьогодні постає критична необхідність у врівноважуванні позицій цих двох підходів і створенні дієвого концепту для дослідження змін режимів у сучасному світі.

Питання економічних основ процесу зміни політичного режиму висвітлюються в наукових працях С. Ліпсета, С. Хантінгтона, А. Шедлера, Г. О'Доннела, Х. Лінца та А. Штефана, А. Пшеворського, Г. Гіла, С. Хаггарда, Р. Р. Кофмана, Ч. Тіллі, Д. Растоу, А. Ю. Мельвіля та інших. Разом з тим погляди дослідників кардинально розходяться у питанні впливу економічних факторів на становлення нового політичного режиму і, зокрема, мало дослідженою залишається проблема впливу економічних передумов, в тому числі кризових явищ, на руйнацію демократичного режиму.

Головною метою дослідження є виокремлення ключових підходів до вивчення процесу зміни режиму, виявлення їх суперечливих та спільних позицій для того, щоб окреслити межі впливу економічних факторів на характер транзиту та його наслідки. Відповідно, логіка цього дослідження підпорядкована таким завданням: виокремити основні підходи до пояснення причин демократичного транзиту, розкрити переваги та недоліки структурного підходу, який акцентує увагу на економічних передумовах демократизації, в рамках розгляду стратегічного підходу окреслити вплив економічних факторів на стратегічну взаємодію політичних гравців, визначити вплив економічної ситуації на збереження демократичного режиму, сформулювати проблему економічних передумов редемократизації.

Перехід до демократії великої кількості країн – найбільш масштабний та вражаючий процес ХХ століття. Цей політичний феномен потребував пояснення, у зв'язку з чим виникли різні підходи, які мали на меті пояснити процеси демократизації, використовуючи для цього різні інструменти. Деякі дослідники виявляли зв'язок між типом культури країни та стабільністю новоствореної демократії, інші ж відвели вирішальну роль таким факторам, як громадянська культура, віра в легітимність демократії, раціоналістичні та індивідуалістичні цінності, чи наявність протестантизму. Проте, зазначені підходи не дали повного пояснення закономірностей змін режимів, оскільки так і не змогли пояснити, як культурні чинники продукують певні політичні наслідки. Натомість, ці підходи більш успішно пояснюють вплив культурного фактору на тривалість демократії за допомогою аргументу «здорового глузду» про те, що режим є більш міцним, якщо його інститути та процедури узгоджуються із цінностями населення (та еліт), ніж якщо вони знаходяться з ними у конфлікті; проте, навіть у цьому випадку зв'язок між цінностями та інституціями залишається дещо туманним [8].

Інший підхід, який став досить впливовим, виявляє закономірний вплив економічного розвитку країни на зміну її політичного режиму. Підвалини цього підходу були закладені у праці С. Ліпсета «Соціальні реквізити демократії» 1959 року. Відкриття С. Ліпсета, яке підтвердилось численними наступними дослідженнями, полягало у виявленні стійкої кореляції між рівнем економічного розвитку та демократизацією. Відкриття С. Ліпсета показало, що демократичні режими мають вищий рівень економічного розвитку ніж недемократичні. Не зважаючи на критику методології дослідження, закономірність, яка була відкрита С. Ліпсетом лишається незмінною. Якщо звернутись до даних звіту Світового банку за 2008 рік і співставити їх із даними звіту Freedom House за 2008 рік, виявиться, що із 65 країн, які належать до групи економік із високими валовим національним доходом на душу населення (більше 11 456 американських доларів), лише 11 не є демократіями.

Кореляція між багатством і демократією передбачає, що переходи до демократії в першу чергу повинні відбуватись в країнах із середнім рівнем економічного розвитку. В бідних країнах демократія не можлива, а в багатих вона вже здійснилась. У зв'язку з такою закономірністю виникла теорія про існування деякої економічної зони політичного транзиту, зокрема С. Хантінгтон робить припущення, що країни, які відносяться до цієї особливої економічної зони швидше за все перейдуть до демократії, і більшість країн, які переходять до демократії опиняться у цій зоні. Як тільки країна розвивається економічно і потрапляє в дану зону, у неї з'являються перспективи демократизації [4].

Проте, до цього припущення потрібно внести деякі поправки, інакше виникає небезпека трактування демократії в дусі економічного детермінізму. Багатство саме по собі ніколи не було вирішальним фактором. Економічні фактори здійснюють вплив на демократизацію, але не детермінують її. Розвиток економіки створює нові соціальні умови, а також низку «побічних явищ», які в свою чергу сприяють зміні режиму. По-перше, економічний розвиток створює нові джерела збагачення і влади, що змінює як соціальну структуру в цілому, так і структуру еліти, яка має доступ до влади. По-друге, економічний розвиток змінює суспільні цінності, оскільки у зв'язку з більш високим рівнем освіти громадяни стають більш толерантними, «помірними», стриманими та раціональними в тому, що стосується політики. По-третє, зростання добробуту сприяє збільшенню середнього класу, у зв'язку з чим суспільство все менше піддається радикальним настроям та антидемократичним ідеям. По-четверте, економічна система стає більш комплексною, із численною кількістю складних взаємозв'язків, і авторитарному режиму все важче її контролювати. Цей список можна продовжувати далі, і кожен із цих наслідків потребує детального дослідження. В даній ситуації для нас важливо встановити, що економічний розвиток впливає на процес зміни режиму, але лише економічний розвиток на широкій основі, який включає значну індустріалізацію та інформатизацію, може здійснювати визначальний вплив на становлення демократії, а багатство отримане за рахунок продажу нафти та інших природних ресурсів – ні.

Наступний крок у розвитку транзитології докорінно перевернув уявлення про вплив економічного фактору на процес зміни режимів. Дослідження Г. О'Доннела, Х. Лінца та А. Штефана виявили, що вирішальну роль у руйнації режиму відіграють не структурні фактори, а поведінка політичних акторів. Зокрема порівняльні дослідження руйнації демократичних режимів в Європі і Латинській Америці піддали сумніву вирішальний вплив економічних факторів, оскільки саме електоральні інституції та стратегії поведінки політичних акторів призвели до поляризації суспільних настроїв, а сам перехід до авторитарного режиму був спричинений провалом демократичного лідерства.

Таким чином, стратегічна взаємодія політичних еліт була поставлена в центр процесу зміни режиму. Фокус на стратегічних інтеракціях дозволив політичній науці виокремити впливових акторів в процесі демократизації, визначити те, яким чином здійснюється їх вплив, та відійти від песимістичних передбачень з наперед визначеним результатом, що впливають із відносно незмінних економічних та соціальних обставин. Звісно, деякі дослідники залишились на боці структурного підходу. Зокрема впливова критика професора Стенфордського університету Т. Карл вказувала на те, що цей підхід «має небезпеку скотитись до надмірного волюнтаризму, якщо не буде належним чином занурений у систему структурних історичних обмежень». Зрештою місце економічного фактору в рамках нового підходу окреслилось дослідженням впливу економічних умов на інтереси, ресурси і стратегії поведінки ключових акторів у «грі», а також вплив економічного середовища на тривалість та особливості процесу транзиту.

Таке зміщення акцентів принесло свої плоди. Зокрема Ш. Хаггард і Ф. Кофман, досліджуючи процеси демократизації довели, що економічні кризи не здійснюють вирішального впливу на зміну режиму, проте виявили, що наявність чи відсутність економічної кризи визначає характер транзиту та породжує специфічні наслідки. Економічна криза підриває домовленості між авторитарним правлінням

Інституційне забезпечення економічного зростання

та ключовими соціополітичними групами і піддає авторитарне правління небезпеці зради бізнес-клі чи протесту «знизу». Ізоляція авторитарної еліти призводить до її розколу та подальшої фрагментації, і зрештою авторитарні можновладці вже не можуть в переговорах забезпечити собі сприятливі умови відходу від влади. Політика посттранзитного періоду характеризується низькими політичними бар'єрами і тенденцією фрагментації.

В тих країнах, де зміна режиму не супроводжувалась економічною кризою, авторитарна еліта зберігає суттєву підтримку суспільства навіть після відходу від влади. Ця підтримка дозволяє їм впливати на інституційну структуру, таким чином підтримуючи власні привілеї, сприяючи політичним союзникам, та зменшуючи простір для маневрів опонентів (табл. 1) [9].

Таблиця 1

Політична економія демократичного транзиту

	Транзит за умов економічної кризи	Транзит за умов відсутності економічної кризи
Проблеми, що постають перед авторитарною владою	<ul style="list-style-type: none"> • Зрада бізнес-еліт • Економічно вмотивовані масові протести • Розкол у владних колах у зв'язку з розподілом ресурсів 	<ul style="list-style-type: none"> • Вимога лібералізації
Процес конституційної реформи	<ul style="list-style-type: none"> • Сильний вплив опозиції 	<ul style="list-style-type: none"> • Домінування авторитарних еліт
Влада обраних посадовців	<ul style="list-style-type: none"> • Усунення авторитарних інститутів • Скорочення привілеїв військових 	<ul style="list-style-type: none"> • Збереження впливу авторитарних інститутів • Збереження привілеїв військових
Політичні бар'єри	<ul style="list-style-type: none"> • Існування незначних обмежень на політичну участь • Дозвільний характер норм, що регулюють діяльність партій 	<ul style="list-style-type: none"> • Заборона діяльності деяких політичних груп • Заборонний характер норм, що регулюють діяльність партій
Партійна система	<ul style="list-style-type: none"> • Слабкі партії • Атомізована чи поляризована партійна система 	<ul style="list-style-type: none"> • Сильні партії • Центрична партійна система

Вплив економічного чинника на консолідацію демократії в дослідницькій літературі представлений більш однозначно, і дискусій навколо цього питання було значно менше. Адже важко не погодитись із А.Шедлером, який вказує на те, що слід сподіватись, що демократичний режим збережеться, якщо він спирається на міцні „структурні” основи, оскільки:

1. Хоча рівні економічного розвитку не визначають долі політичного режиму, вони становлять важливі обмеження або можливості для зміцнення демократії;

2. Інститути створюють стимули для демократичної поведінки та ефективні бар'єри для певних видів антидемократичної поведінки [10].

Сьогодні після кількох десятиліть дискредитації теорія соціально-економічних основ демократії зазнала інтенсивного відродження. Рівень економічного розвитку має визначальний вплив на збереження демократії. Низький рівень доходу на душу населення становить значну загрозу для збереження демократії. Відповідно до результатів дослідження А. Пшеворського бідні демократії, в яких річний прибуток на душу населення становить менше 1000 американський доларів, є надзвичайно крихкими (табл. 2).

Таблиця 2

Вплив річного прибутку на душу населення на міцність демократії

Річний прибуток на душу населення, USD	Шанси, що демократія зруйнується протягом одного року	Очікуваний термін існування, роки
1000	0,12	8,5
2000	0,6	16
3000	0,03	33
6000	0,01	100

Демократії, в яких річний рівень доходу на душу населення перевищує 6000\$ „непохитні, тож можна сподіватися, що вони існуватимуть довіку”. Жоден демократичний режим не зазнав краху з річним доходом більше 6055\$ (рівень Аргентини в 1976). Якщо демократія встановлюється в заможній країні, вона буде існувати не залежно від того, як вона функціонує та від будь-яких зовнішніх умов [6]. Тому, на нашу думку, С. Ліпсет був цілком правий, коли заявив, що „чим заможніше суспільство, тим більше в нього шансів зберегти демократію”. Звідси можна зробити очевидний висновок: чим бідніше суспільство, тим менше в нього шансів зберегти демократію.

Дану закономірність підтверджує приклад демократизаційних процесів третьої хвилі. За показником валового національного продукту на душу населення станом на 1987 р. країни третьої хвилі демократизації розбиваються на кілька чітких категорій (табл. 3).

Таблиця 3

Рівень економічного розвитку країн третьої хвилі

ВНП на душу населення в 1987 р., USD	Країни
5000 і більше	Іспанія, Східна Німеччина, Чехословаччина, Угорщина, Болгарія
2000 – 4 999	Греція, Португалія, Аргентина, Уругвай, Бразилія, Польща, Румунія, Південна Корея
1000 - 1999	Перу, Еквадор, Туреччина, Гренада, Чилі
500 – 999	Гватемала, Сальвадор, Гондурас, Нікарагуа, Болівія, Філіппіни
Менше 500	Індія, Пакистан, Нігерія, Судан

В останній групі з валовим національним продуктом на душу населення менше 500 американських доларів із чотирьох країн до 1990 року дві (Нігерія і Судан) повернулись до воєнного правління, а в третій (Пакистан) демократично обраний правитель був зміщений зі своєї посади за наказом армії. В результаті, станом на 1990 р. Індія залишилась єдиною вкрай бідною країною, що змогла зберегти демократію [4]. Отже, нерозвинена відстала економіка, і як наслідок, менш складне та освічене суспільство становлять загрозу збереженню демократичного режиму.

Проте, сьогодні головною проблемою є питання ролі економічного фактору в процесі редемократизації – руйнації демократичного режиму. Не зважаючи на те, що більшість дослідників схиляється до визнання того факту, що безпосередньою причиною редемократизації є провал демократичного лідерства, економічний фактор може відіграти в цьому процесі свою вирішальну роль. Економічні кризи породжують соціальні конфлікти, політичну поляризацію та стимули для різних владних груп відмовитися від демократичної орієнтації. Окрім того, в кризових умовах завжди з'являється можливість прив'язати економічні труднощі до природи політичного режиму. Питання полягає у тому, чому одні молоді демократії успішно долають економічну кризу, а інші під тягарем труднощів повертаються до авторитарних форм правління? Ми вже встановили, що вплив економічних факторів на зміну режиму переважно опосередкований, він може або загострювати проблеми, або навпаки – блокуватись іншими факторами. Таким чином економічні фактори здійснюють вплив на функціонування політичного режиму, але не детермінують його. І хоча між рівнем економічного розвитку і демократією існує спільна кореляція, проте ніякий рівень економічного розвитку чи економічна криза самі по собі не являються необхідними або достатніми як для становлення демократії так і для її руйнації.

Отже, економічні фактори здійснюють значний вплив на долю авторитарних і демократичних режимів. Цей вплив опосередковується стратегічною взаємодією головних політичних гравців, оскільки економічні умови визначають їх інтереси, ресурси та стратегії поведінки. Економічні умови впливають не лише на характер демократизаційного процесу, а й на політичний процес посттранзитного періоду. Також роль економічних факторів відрізняється залежно від стадії становлення режиму, адже хоча економічні передумови не визначають долі політичного режиму, вони здійснюють важливий вплив на зміцнення демократії.

Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що сьогодні принципове значення має дослідження впливу економічних криз на збереження демократичного режиму, яке дасть відповідь на питання, які політичні рішення в умовах кризи можуть підтримати стабільність демократії в Україні, а які дії можуть стати фатальними у процесі редемократизації.

Література

1. Мельвиль А.Ю. *Демократические транзиты (Теоретико-методологические и прикладные аспекты)*. - М.:1999. / www.auditorium.ru
2. Пшеворський А. *Переходи до демократії: лібералізація і демократизація / Демократія: Антологія*. – К.: Смолоскип, 2005. – 1108 с.
3. Растоу Д. *Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Демократія: Антологія*. – К.: Смолоскип, 2005. – 1108 с.
4. Хантингтон С. *Третья волна. Демократизация в конце XX века*. – М.:РОССПЭН, 2003. – 368 с.
5. Шедлер А. *Вимірювання демократичної консолідації / Демократія: Антологія*. – К.: Смолоскип, 2005. – 1108 с.
6. Cheibub, Jose Antonio, Przeworski, Adam, Limongi Neto, Fernando Papaterra, Alvarez, Michael M. *What Makes Democracies Endure? / Journal of Democracy – Volume 7, Number 1, January 1996*.
7. Diamond, Larry Jay. *Developing Democracy: toward consolidation*. – Baltimore and London, 1999. – 362 p.
8. Gill Graeme. *The dynamics of Democratization. Elites, civil society and the transition*. – Basingstoke and New York, 2000. – 287 p.
9. Haggard Stephan, Kaufman Robert R. *The Political Economy of Democratic Transitions*. / *Transition to Democracy*. Ed.: L. Anderson. Columbia University Press, 1999. – 316 p.
10. Schedler Andreas. *What is Democratic Consolidation? / Journal of Democracy – Volume 9, Number 2, April 1998*.